

De Goudse St. Jan: Nederlands langste kerk

200 Een eeuw restauratie-werk

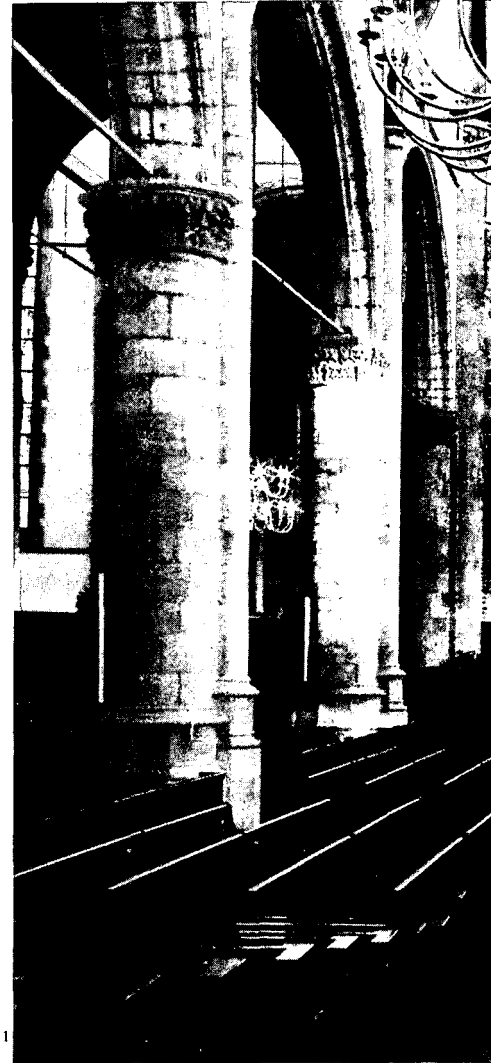
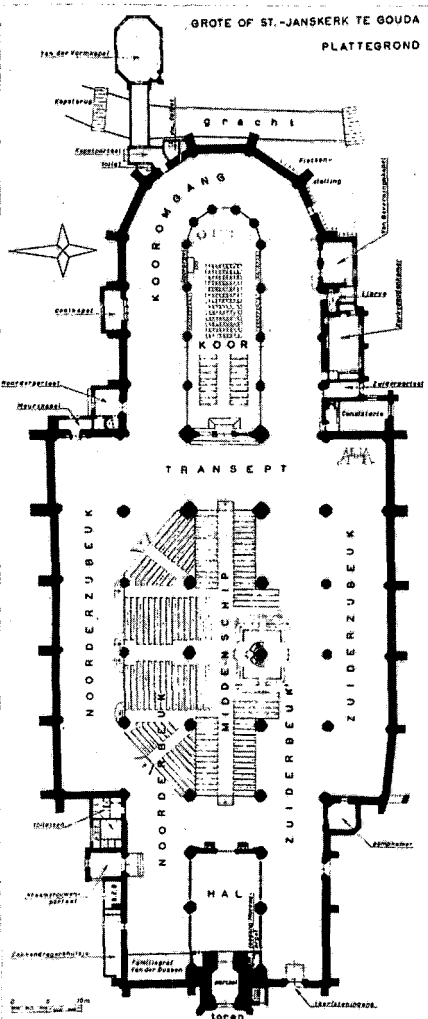
Het is bijna niet te geloven, maar het is toch werkelijk waar: aan de restauratie van Nederlands langste kerk: de St. Jansbasiliek in Gouda is meer dan honderd jaar gewerkt! Goed, het werk heeft in die eeuw zo nu en dan stilgelegen, maar dat kwam niet omdat voortzetting niet noodzakelijk was, maar omdat er voortdurend financiële strubbelingen tussen de subsidiënten is geweest en door twee wereldoorlogen, die een spaak in het wiel staken.

Er is naar we aannemen nauwelijks een monument in ons land, dat op zo'n lange restauratieperiode kan terugzien. Of men gelukkig moet zijn met zo'n duurrecord, laten we hier maar in het midden. Een feit is wel, dat het mede oorzaak is van steeds meer gestegen kosten. Helemaal volledig is deze constatering niet, want tijdens de restauratie kwamen er natuurlijk ook nieuwe, niet eerder geconstateerde gebreken aan het licht. Dat is een verschijnsel, dat vrijwel altijd optreedt bij langdurige restauratiewerkzaamheden.

De Goudse St. Jan is zeker niet de mooiste kerk in Nederland, maar wel een van de beroemdste en dat vanwege haar ongeëvenaarde, vrijwel volledige kleurige beglazing uit de 16e en 17e eeuw, waarvan de glazen die vóór de Hervorming tot stand kwamen, en daaronder in het bijzonder die van Dirk en Wouter Crabeth, in alle opzichten het belangrijkste zijn. Over die glazen (31 stuks) aanstonds nog iets meer.

Zoals meer kerkgebouwen heeft de St. Jan een bewogen geschiedenis achter zich. Welgeteld is de tegenwoordige de vierde. De eerste bestond al in 1361. In dat jaar werd ze door brand geteisterd. Nauwelijks een halve eeuw later werd de kerk zo bouwvallig bevonden, dat ze door een nieuwe werd vervangen. In 1412 werd de nieuwe kerk gewijd¹, maar een kwart eeuw later brak er opnieuw brand uit (wijding in 1443). Veertig jaar nadien werd met de bouw van het tegenwoordige koor begonnen. Dit deel werd in 1510 gewijd. In 1552 werd de kerk door brand vrijwel geheel verwoest; alleen een gedeelte van het koor met transept kon worden behouden. Naar plannen van Mr. Corn. Florisz werd de kerk herbouwd. Het is deze kerk die de

¹) Deze kerk had nog geen zuiderzijbeuk en het koor reikte ongeveer tot de plaats waar nu het koorhek is. Ook de noorderzijbeuk was er toen nog niet. Die werden tussen 1438-1443 toegevoegd.

grondslag werd voor de tegenwoordige St. Jan. Nog in het rampjaar 1552 werd met de 'wederopbouw' begonnen. Alle vijf beuken werden op eenzelfde hoogte opgetrokken en reikten tot op goothoogte van het transept. Ongeveer veertig jaar later werd de middelste beuk (midden-schip) op koorhoogte gebracht en verkreeg de St. Jan het karakter van een basilicale kruiskerk. De gevels bestaan voor een groot deel uit verschillende soorten zandsteen. Sommige geveldelen zijn met donkere baksteen bekleed. Na de brand van 1552 heeft men de muren van de kooromgang en die van het westelijk deel van het schip in hoofdzaak behouden. Alle zuilen zijn toen echter nieuw opgetrokken. De bogen, die op de zuilen rus-

DE KANSEL MET GEZICHT OP HET KOOR

ten, zijn met uitzondering van de koor-sluiting, alle half rond. Het aanvankelijk als hallekerk uitgevoerde schip werd eerst na 1590 van een lichtbeuk voorzien. De zandstenen kop van de torenromp werd kort na 1552 opgetrokken. Van de oorspronkelijk houten bekroning zijn delen in de huidige midden-17e-eeuwse stijl bewaard gebleven. Het vloeiende silhouet van de toren kreeg het door toevoeging van ingezwenkte 'steunen' tegen de bovenste lantaren (waarschijnlijk in de 18e eeuw). De grote vierkante traptoren is ook niet oorspronkelijk. Van het koor leidt een gang naar een moderne kapel (deze eeuw), die zeven 16e-eeuwse glazen heeft, afkomstig uit het voormalige Regulieren (Augustijnen)klooster.

Ongeschonden is de tegenwoordige St. Janskerk niet uit de historie gekomen. Als uitvloeisel van de Reformatie onderging het interieur nogal wat veranderingen, maar kerkmeesters bleken niettemin in staat door ruime financiële middelen de kerk niet alleen behoorlijk te onderhouden, maar ook nieuwe glas-in-loodramen aan te brengen. Daarbij werd het interieur in de loop der jaren ook menigmaal verfraaid.

De Franse tijd liet de St. Jan niet onberoerd. De graf- en wapenborden moesten worden verwijderd en het begraven in en om de kerk werd verboden. Daardoor ontvielen belangrijke bronnen van inkomsten. De gevolgen bleven niet uit. Er kon minder aan onderhoud worden ge-

201
daan en geleidelijk aan raakte de kerk in verval; ook de gebrandschilderde ramen leden onder het gebrek aan onderhoud. Zo naderen we de periode van Victor de Stuers. In zijn beroemde Gids-artikel 'Holland op zijn smalst' (1873) lezen we o.m.: 'De prachtige cartons der Goudsche kerkglazen, die reeds veel van de vochtigheid geleden hebben, liggen opgerold; toen men sommige daarvan in 1872 tentoonstelde, geschiedde dit door ze op den vloer der kerk uit te spreiden, met eenige bakstenen op de uiteinden!' In hetzelfde artikel klaagde De Stuers eerder: 'Voor eenige jaren werden te Gouda op de markt de gesneden koorbanken publiek verkocht!'

In het midden van de vorige eeuw had men niet veel eerbied voor het architectonisch erfgoed, waarbij bovendien veel gekibbeld werd over de vraag of en zo ja door wie er gerestaureerd zou worden, terwijl in vele gevallen ook de knip op de beurs werd gehouden. Gelukkig had de toenmalige commissie van de Kon. Akademie van Wetenschappen, belast met monumentenzorg, wel oog voor de Goudse glazen, waar bovendien de kerkvoogdij alle medewerking verleende. Voor het herstel van de glazen hadden kerkvoogden een rijksbijdrage gevraagd (1868-1869). Een onderzoek door Leemans en Rose ingesteld, bracht aan het licht dat reeds eerder herstellingen waren aangebracht, en dit op veelal onvoldoende wijze, bijv. door bijschildering, zonder inbranding, met doorschijnende kleuren die dan ook weer gingen vervallen.

Het resultaat was, dat de regering de helft van het benodigde bedrag fourneerde en de commissie sprak van 'een verlicht kerkbestuur, dat in de behartiging dezer zaak de billijkste aanspraak heeft op den dank, niet alleen van de Goudsche Hervormde Gemeente, maar van ieder landgenoot, die een warm hart heeft voor den roem van het vaderland op het gebied der kunst'. 'Later', zo lezen we bij J. A. C. Tillema (Geschiedenis Monumentenzorg: 1975), 'Waren de Rijksadviseurs over deze restauratie niet zo enthousiast'. In hun tweede jaarverslag noemden ze de herstelling 'uiterst gebrekkig'. Ontbrekende ruiten waren aan-

202 gevuld met brokken oud glas uit andere taferelen, of met beschilderd ongekleurd glas, of met stukken glas van effen kleuren uit den handel'... het behoeft niet gezegd te worden, dat het werk der Crabethen met meer kunstvaardigheid verdiende hersteld te worden, dan gelegen is in het krassen met puimsteen of het invoegen van keukenglas door de hand van een glazenmakersknecht'.

We schreven het al: er is in de tweede helft van de vorige eeuw heel wat gekibbeld over bijdragen in de restauratiekosten. In 1881 schrapte de Kamer bijv. f 7500 voor de Bovenkerk te Kampen en de Goudse glazen. Over de wijze van restaureren in het algemeen was men het ook lang niet altijd eens (is men het trouwens tot op de dag van heden nog niet). Zo verschilde De Stuers van mening met Ad. Mulder (later onderdirecteur van de Rijksdienst) over de restauratie van de St. Jan in Gouda. In een rapport van Kalf, Berlage en Van Heeswijk (1918) wordt geconstateerd: 'Men heeft, terecht, bij de restauratie geen nieuwe traceringen in navolging van de oude aangebracht, doch de houten stijlen eenvoudig vervangen door steenen. In plaats van evenwel duidelijk te doen uitkomen, dat zulke stijlen er oorspronkelijk niet zijn geweest, door ze een eigen profiel te geven, onafhankelijk van dat der vensternebben, heeft men zo geprofileerd in overeenstemming met de moulure der neggen, zoodat de indruk wordt gewekt, dat bij den bouw der kerk reeds zulke rechte steenen stijlen aanwe-

zig waren. Wij achten dit verkeerd, en meenen, dat bij de verdere restauratie de vensterstijlen in hunne profileering duidelijk blijk moeten geven van hun heden-daagsche herkomst'.

Ook over de westelijke ingang van de St. Jan liepen de opvattingen uiteen. Kalf kritiseerde Kromhout, die hij gebrek aan piëteit verweet en tussen Kalf en Ad. Muller werd in het tijdschrift van de N.O.B. een discussie gevoerd: oude versus nieuwe richting over het westportaal. Een eeuw restauratie-geschiedenis is nauwelijks in het kort samen te vatten. De heer T. Sterenborg heeft er een boek over geschreven en dat handelt dan nog alleen over de periode 1964-1980. Maar daarvoor is hij toch wel diep in de voorliggende historie gedoken. Voor een aantal details van ons verhaal zijn we hem in het bijzonder dank verschuldigd.

We zeiden het al, Victor De Stuers heeft in het laatste kwartaal van de vorige eeuw de restauratie van de St. Janskerk opgenomen, wetende, dat er in de achterliggende decennia nogal wat aan het onderhoud had ontbroken. In 1897 kregen Jos. H. J. Cuypers en W. Kromhout van het bureau Pierre Cuypers de opdracht de kerk op te meten en in tekening te brengen. Een jaar later verleende het Rijk f 3500 subsidie gedurende tien jaren. Provincie en gemeente Gouda zegden ook subsidie toe. Het herstel der glazen werd voornamelijk uit particuliere giften bekostigd. Mogen velen die genoten hebben en nog zullen genieten van de schoonheid van deze kerk

3
HET KOORHEK
3
HET RONDEEL IN HET STUCPLAFOND VAN DE ORGELGALERIJ
4
DE KANSEL

en haar glazen – door hun boeiende voorstellingen en sprankelend kleurenrijkdom een hoogtepunt vormend van de 16e en 17e-eeuwse glazenierskunst in Europa – zich als donateur opgeven van 'Vrienden van de Goudse Glazen' o.a. ter ondersteuning van het onderhoud (min. bijdrage f 15,- op postrekening no. 381399).

Het herstel omvatte in hoofdzaak het aanbrengen van houten heipalen en een aantal kolommen, het wegbreken van de muurhuizen tussen de steunberen; vervanging van verrotte spanten en goten, alsmede het aanbrengen van nieuwe leien op het dakherstel van metselwerk en gescheurde rondbogen boven de kolommen; vernieuwing van de aanbouwen,

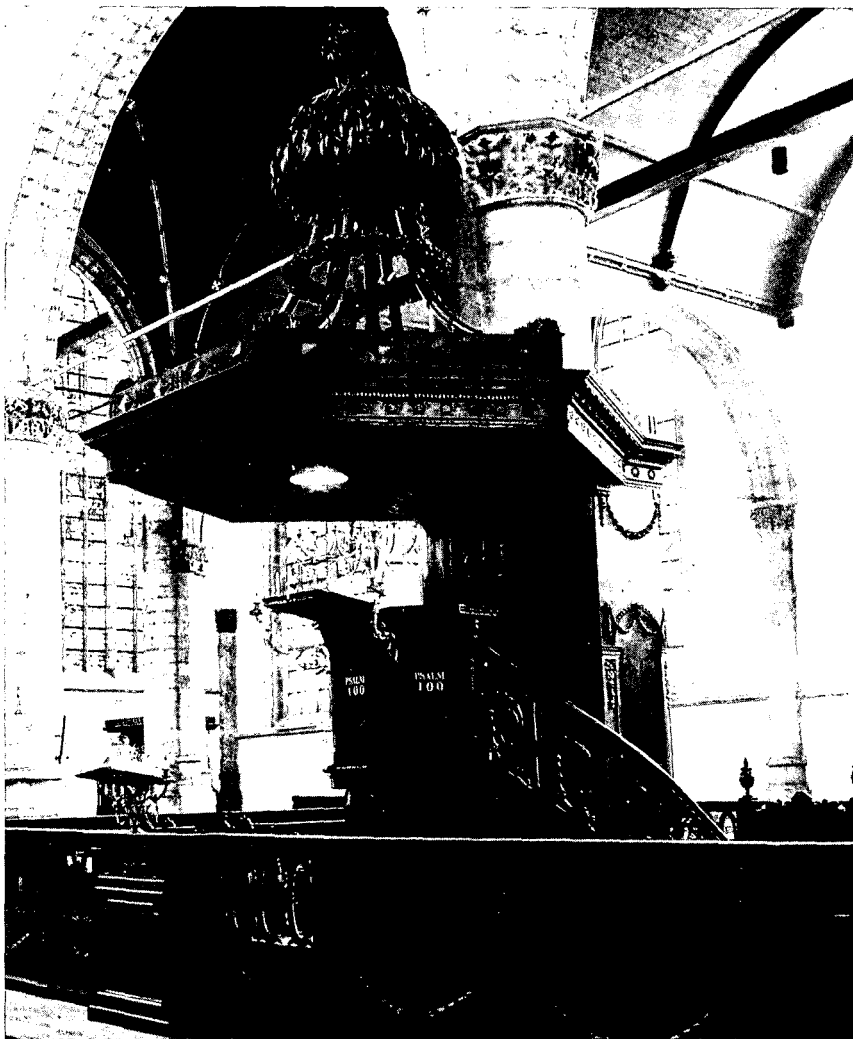
zoals kerkvoogdenkamer, kapel, consistoriekamer, zakkendragershuisje en ingangsportalen; restauratie van oude en het aanbrengen van nieuwe glas-in-loodramen en de bouw van een kapel achter het koor. Hiermee is men tot 1953 doende geweest, maar toen – na een halve eeuw met enige onderbrekingen – was de restauratie in feite toch niet voltooid! In die periode hebben de herstelkosten ruim één miljoen gld. bedragen.

In 1955 had Pierre Cuypers voor onderdelen nog *f* 300.000 nodig. Al ras bleek, dat de toestand waarin het gebouw zich bevond, meer restauratie noodzakelijk maakte. In 1958 diende Pierre Cuypers een plan in, dat op *f* 827.630 werd begroot; een rijkssubsidie van 50% werd

toegezegd, overigens onder de mededeling, dat dit bedrag pas in 1964 betaald zou worden. Nog weer een jaar later verhoogde het Rijk het subsidie overigens tot 65%. Hoe slecht de toestand waarin het gebouw verkeerde in feite was, kan worden geïllustreerd met de mededeling, dat het bij regen op de kansel even nat werd als daar buiten.

In 1964 werd aan het aannemersbedrijf Woudenberg en Zn. te Woudenberg de restauratie-opdracht verstrekt. Intussen was in 1963 een brok natuursteen uit de toren op straat terecht gekomen, zodat het noodzakelijk werd onmiddellijk een steiger om de toren op te richten. De vier zware luik klokken in de vierde geleding van de toren werden tijdelijk verwijderd.

Van het carillon werden vele klokken vervangen; thans doen nog 14 Hemony-klokken dienst en 35 nieuwe klokken, vervaardigd door de firma Eysbouts. Tegenwoordig bestaat het carillon nu uit vijftig klokken. Tijdens het begin van de restauratie kwam er nog een kink in de kabel: het architectenbureau Cuypers werd opgeheven en toen werd ir. T. van Hoogeveen te Amersfoort met de restauratie belast. Na het herstel van de toren werd het werk aan de lichtbeuk voltooid. Trekk balken werden geheel of ten dele vervangen. In plaats van houten trekk balken werden ijzeren aangebracht, die van een passende houten bekleding werden voorzien. Metselwerk werd hersteld en de muren werden opnieuw gepleisterd. Ook de zuidelijke koorgang onderging een ingrijpende restauratie. De kerkeradskamer werd uitgebroken en nieuwe funderingspalen werden aangebracht. Tijdens het werk trad ook nog een explosie van huiszwam op, die bestrijding dringend noodzakelijk maakte. In plaats van de genoemde *f* 827.000 was bijna *f* 1,4 miljoen nodig. Daarmee was de eerste fase van de restauratie, die in 1964 was begonnen afgesloten. Voor de voortzetting van het werk werd een nieuwe begroting gemaakt: kosten *f* 4,3 miljoen. Die financiering heeft veel hoofdbrekens gekost met talrijke verwikkelingen, waaraan we maar voorbij zullen gaan. Het heeft er tijdens die tweede fase overigens naar uitgezien dat het werk moest worden stopgezet omdat de financiële middelen ontbraken. Naar mate de jaren voortschreden werden de kosten natuurlijk ook hoger. In 1972 kwam men op een bedrag van *f* 8.340.000 uit, maar op basis van een totaal plan voor de derde fase werd op een uitgave van *f* 13.000.000 gerekend. Inmiddels was bij het herstel van de dakvoeten veel gescheurd of door zwam aangetast beeldhouwwerk aan de steunklossen vernieuwd door de Goudse beeldhouwer J. van der Vliet. Bij het herstel van de houten tongewelven werden door hem nieuwe rozetten gestoken. De gewelven werden in de oorspronkelijke groene kleur geverfd, waardoor het accent op de gebrandschilderde ramen valt. Een in 1778 gebouwde koorkansel – ook wel academische kansel genoemd – werd

204 uit het koor verwijderd en door een lithurgisch centrum vervangen; het werk van Jacob Berkman.

In het begin van de 19e eeuw kwam er een nieuwe preekstoel in Lodewijk XVI-stijl. Toen werd ook een nieuw koorhek gemaakt. Met de werkzaamheden aan de preekstoel werd de gepensioneerde timmermansbaas J. van der Haas belast; de beeldhouwers waren J. Heyken uit Dordrecht en Mulder uit Den Haag.

Er is ook een geheel nieuw verwarmingssysteem aangebracht (Wolter en Dros, Amsterdam). Het koor werd verrijkt met een nieuw vijfstemmig orgel, gebouwd door de fa. Ernst Leeftang te Apeldoorn; de kosten daarvan werden door de stichting Gouds Orgelcomité gedragen.

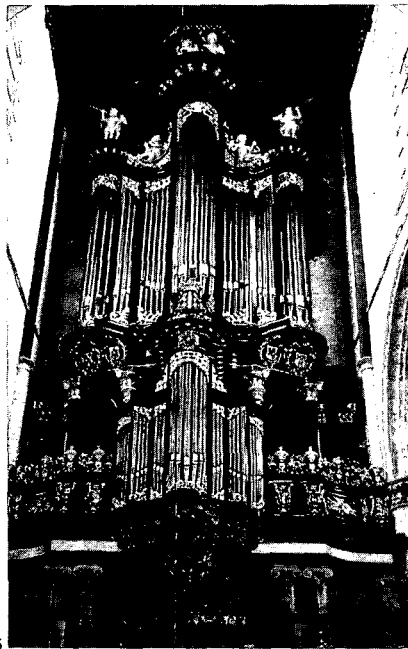
Het uit 1736 daterende Moreau-orgel op de daarvoor gebouwde galerij tegen de toren werd hersteld, eveneens door Leeftang, bijgestaan door de adviseurs A. J. Keijzer en dr. M. A. Vente.

Voor de curiositeit maken we nog even een stap terug in de geschiedenis. Na de brand van 1552, waarbij het orgel ook verloren ging, kregen mr. Heinrich Niehoff Jasper Jansz. en Claes Hendriksz, orgelbouwers in Den Bosch opdracht een nieuw orgel te bouwen. Hiervoor werd een bedrag van f 380 overeengekomen. Het werd in 1742 voor f 1100 aan de Lutherse Kerk verkocht om in 1904 te worden overgebracht naar de Parochiekerk van Abcoude, waar het nu in een niet al te beste staat nog steeds is.

De kerkbanken werden enigszins gemoderniseerd door de restaurateur E. W. de Keijzer te Gouderak. De twee zgn. bankblokken ter weerszijden van de preekstoel (de zgn. soldaten- en vrijbanken) zijn – als overbodig – verwijderd. En tenslotte: aan de binnenzijde van de hoofdentree is een glazen portaal aangebracht.

In de laatste fase, die nu is afgesloten zijn nog allerlei restauratiewerken verricht, waardoor de totale restauratiekosten op ongeveer f 25,5 miljoen zijn gekomen.

Van allen, die aan deze intensieve restauratie hebben meegewerkt dienen zeker afzonderlijk te worden genoemd architect ir. T. van Hoogevest, die deze taak van Cuypers overnam en de hoofdopzichter De Jong van Woudenberg, welk

5 OOK HET UIT 1736 DATERENDE MOREAU-ORGEL WERD HERSTELD

bedrijf voor de funderingswerken werd bijgestaan door J. L. Dirksen bv te Capelle a.d. IJssel; de paalfundering werd uitgevoerd door De Waal, Amsterdam.

Een honderdjarige restauratie-geschiedenis – we zeiden het al – is moeilijk in enkele woorden samen te vatten. We moesten dus wel wat uitvoerig zijn, maar de betekenis van de St. Janskerk is dat zeker waard. Die betekenis schuilt intussen eerder in de gebrandschilderde glazen.

Als men het over 'de' Goudse glazen heeft denkt men eigenlijk alleen aan de gebrs. Crabeth, die ook elders kerkrampen maakten. Van al hun werk zijn die in Gouda echter de enige die overbleven. Zij maakten. evenwel niet alle glazen voor

de St. Jan. Het glas, voorstellende de Vrijheid der Consciëntie werd gemaakt naar een ontwerp van Joachim Wttewaal (1596). In hetzelfde jaar maakte Willem Tybaut het glas, de verovering van Damiate in 1219 voorstellende (een geschenk van Haarlem). Het glas: de Dordtse Stedenmaagd is van Gerrit Geritsz. Het Wapenglas der Hoogheemraden van Rijnland (1594) is van A. de Vrije. Het oudste glas dateert van 1555: de Doop van Christus (Dirk Crabeth), geschenk van Joris van Egmond, bisschop van Utrecht. Het glas: Offer van Elia en Voetwassing (Wouter Crabeth) was in 1562 een geschenk van de landvoogdes Margaretha van Parma. Bij deze beperkte opsomming moeten we het laten.

We merkten het eerder op, de St. Janskerk in Gouda is uit historisch architectonisch oogpunt stellig niet de belangrijkste kerk in ons land. Haar roem is voornamelijk terug te voeren tot de prachtige glazen, die jaarlijks duizenden bezoekers uit binnen- en buitenland trekken. Maar al moge de St. Jan dan op zich niet zó interessant zijn en ook niet zó opvallend, omdat ze grotendeels schuil gaat achter een wonderlijk mooie straatstructuur met veel bewaard gebleven monumentale panden, ze behoort wel tot het kostelijke omvangrijke monumentenbezit van Gouda, de stad die haar roem mede dankt aan de kaas en de stroopwafels.*

v.d.W.

*) Dit artikel is tot standgekomen met medewerking van de heer T. Sterenborg. Vele gegevens zijn ontleend aan: De restauratie van de Grote of Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980 door T. Sterenborg
De Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Kunstreisboek voor Nederland (P. N. van Kampen en Zoon, Amsterdam)
Geschiedenis Monumentenzorg door ir. J. A. C. Tillema (Staatsuitgeverij 1975)
Holland op zijn smalst door Victor de Stuers; heruitgave 1975 (De Haan, Bussum).